

LEKTURA POLSKICH STARODRUKÓW MUZYCZNYCH Z XVI WIEKU

Abstract: The article presents the figures of three historians and theoreticians of Renaissance music: Jerzy Libanus of Legnica, Sebastian of Felsztyn and Marcin Kromer. Basic scribal abbreviations or sigla from the Middle Ages and the Renaissance are explained on the example of their works. The above remarks will make it easier for students of musicology to read old prints. These remarks are supplemented by a list of basic works devoted to reading a complicated Latin text.

Keywords: theory and history of music / musical compendium 16th cent., Latin scribal abbreviations or sigla, musical notation, musical paleography

READING POLISH OLD MUSIC PRINTS FROM THE 16TH CENTURY

Streszczenie: W artykule prezentuje się kolejno sylwetki trzech historyków i teoretyków muzyki renesansu: Jerzego Libanusa z Legnicy, Sebastiana z Felsztyna i Marcina Kromera. Na przykładzie ich dzieł objaśnia się podstawowe abrewiacje oraz sygły występujące w średniowieczu i renesansie. Powyższe uwagi ułatwią studentom muzykologii lekturę starodruków. Uwagi te uzupełnia wykaz podstawowych prac poświęconych odczytywaniu skomplikowanego tekstu łacińskiego.

Słowa kluczowe: teoria i historia muzyki, kompendia muzyczne XVI wieku, abrewiatury i sygły łacińskie, notacja muzyczna, paleografia muzyczna

Na wstępie warto przytoczyć definicję lektury z dzieła wielkiego erudyty XII wieku, Hugona od św. Wiktora¹, pt. *Didascalicon*, czyli *co i jak czytać*, który w jednym z rozdziałów *De meditatione* tak pisał: *principium ergo doctrinae est in lectione* – „podstawą nauki jest więc lektura” (Hugo de sancto Victore, 2017: 142). Hugon w swym systemie dydaktycznym zwracał ciągle uwagę na ćwiczenie pamięci przy lekturze oraz odnowę duchową i intelektualną przez czytanie.

¹ Hugon od św. Wiktora (1096–1141) wybitny filozof i teolog, nauczyciel w szkole św. Wiktora; autor wielu ważnych dzieł, m.in. *Didascalicon de studio legendi*, *De sacramentis christianae fidei*, *Sententiae de divinitate*, *De contemplatione et eius speciebus*, *De grammatica*.

Mówiąc o lekturze książek poświęconych muzyce, naszą uwagę przykuwają zwłaszcza dzieła trzech Polaków wydane w oficynach krakowskich w formie starodruków. Starodrukami określa się zwykle książki wydawane od początku XV wieku do końca wieku XVIII, choć i tutaj nie brak historyków proponujących inną periodyzację.

Historią muzyki i jej teorią zajmowali się w Polsce w wieku XVI: Jerzy Libanus z Legnicy, Sebastian z Felsztyna i Marcin Kromer. Pierwszy z nich Jerzy Libanus (ur. w roku 1464, a zm. po roku 1546) był profesorem Uniwersytetu Krakowskiego (*PSB*, t. XVII, 1972: 270–273; Witkowska-Zaremba, 1984). To wybitny humanista gre cysta, pisarz pedagogiczny i muzyk. W czasie studiów pracował jednocześnie jako kantor, czyli nauczyciel śpiewu w szkole mariackiej w Krakowie. Oprócz licznych utworów humanistycznych opublikował dwa dziełka z zakresu muzykologii – *De accentuum ecclesiasticorum exquisita ratione* i *De musicae laudibus oratio* (z dołączonym tamże wykładem teorii muzyki). Nie były to prze myślenia odkrywcze, opierały się bowiem na wcześniejszych i nowszych teoretykach muzyki, od Boecjusza² po Gaffuriusa Franchinusa³ (włoskiego kompozytora i teoretyka muzyki i twórcy kontrapunktu) (zob. Kristeller, 1956; *Encyklopedia muzyczna PWM*, t. III, 1987: 207–210).

Drugi z kolei Sebastian z Felsztyna, znany kompozytor i teoretyk muzyki (ur. między rokiem 1480 a 1490, zm. między rokiem 1544 a 1552) studiował także na Uniwersytecie Krakowskim, gdzie prawdopodobnie uczył muzyki (Chybiński, 1911; Domański, 1975; *PSB*, t. XXXVI, 1995–1996: 111–113; Witkowska-Zaremba, 1986). W roku 1517 został prezbiterem w Felsztynie. Wśród jego pism – obok trzech motetów maryjnych – dominuje podręcznik pt. *Opusculum musicae*, drukowany w Krakowie w trzech wariantach, uznawanych za pozycje odrębne. Są nimi: *Opusculum musicae compilatum noviter* wydane u Jana Hallera w Krakowie w roku 1517, *Opusculum utriusque musicae tam choralis quam mensuralis*, które wyszło drukiem w oficynie Floriana Unglera w roku 1519 i *Opusculum musicae noviter congestum* opublikowane w roku 1525 (zob. ilustracja 1).

Trzeci to Marcin Kromer (żyjący w latach 1512–1589), biskup warmiński, znany dyplomata, historyk, pisarz kontreformacyjny, autor m.in. dwóch znakomitych, monumentalnych dzieł *De origine et rebus gestis Polonorum* w trzydziestu księgach z roku 1554 i *Polonia sive de situ, populis, moribus et republica regni Polonici* (wydanego w roku 1575) (*PSB*, t. XV, 1970: 319–325; zob. także Reiss, 1934; Barycz, 1971). Napisał także dwa dziełka poświęcone muzyce. Pierwsze zatytułowane *Musicae elementa* ukazało się drukiem w Krakowie u Hieronima Wietora

² Boetius Anicius Manlius Severinus (ok. 480–524) rzymski polityk, filozof, matematyk i teoretyk muzyki, autor traktatu o muzyce *De institutione musica libri V*.

³ Gaffurius (Gafurio, Gafori) Franchinus (1451–1522) autor traktatów muzycznych: *Extractus parvus musicae*, *Tractatus brevis cantus plani*, *Musicae institutionis colloquutiones*, *Flos musicae*, *Theoricum opus musicae disciplinae*, *Practica musicae De harmonia musicorum instrumentorum opus*.

w roku 1532, a dwa lata później w tej samej oficynie ujrzał światło dzienne drugi utwór pt. *De musica figurata liber posterior*.

Musica mensuralis est que diuer
 farum notarū mensurā considerat, quā scilicet
 vnaquaq; nota cōparationem habeat in ordine
 ad aliam. Et ideo mensuralis a mensura dicta est.
 Et diuidit̄ hęc musica in sex capitula. Primū ca-
 pitulum erit de triplici specie notarū, videlicet,
 Modo, tpe. & platiōe, & etiā de signis. Scd'm de pauis & ligatu-
 ris. Terciu de pūctis, de pfectiōe, & impfectiōe. Quartū de alte-
 ratiōe. Quintū de augmētatiōe. Sextū & vltimū de pportioibus.
Capitulum primū, de triplici specie rū
 distincōe p quā distincōe omnis nota pfecta ab impfecta dis-
 tinguif, & priusq̄ hęc species ponent, omniū notarū figura prece-
 det illā, quæ figura maxie, quæ longe, quæ breuis, q̄ semibreuis, q̄
 minime, quæ semiminie, & quæ fufe.

Note sunt pfecte p se. } Maxima }
 Longa } Note sunt imp }
 Breuis } pfecte. }
 semibreuis } Minima. }
 Semiminima. }
 Fusa. }

Inter illas notas alique sunt, q̄
 p se pfecte sunt sicut est maxima,
 lōga, breuis, & semibreuis, & hęc note etiā impfici possunt, de qui-
 bus solis dabit̄ triplex distincō tēporū specierū. Alie vō note .s.
 minima, semiminima, & fusa, semp p se impfecte sunt, & pficiunt̄
 aliqñ p punctū additiōis. Tres itaq; sunt species notarū p quas no-
 te pfecte ab impfectis differūt, scilicet, modus, tēpus, & prolatio.
 Modus est maxie lōgeq; note cognitio. Tēpus est breuis note
 cognitio. Prolatio vō est semibreuis note cognitio seu mensura.
 Diuidit̄ autē modus in pfectū & in impfectū. Modus pfectus est
 qñ maxima tres longas cōtinet, & longa tres breues, cuius signū
 est circulus rotundus
 cum binario vt sic,

Ilustracja 1. Musica mensuralis Sebastiani Felstinensis

Źródło: Sebastian z Felsztyna, *Opusculum musicae mensuralis*, Kraków: Polskie Wydawnictwo Muzyczne, 1979. Publikacja za zgodą Wydawcy.

Wspomniane wyżej utwory były drukowane po łacinie. Ozdabiają je nierzadko drzeworyty przedstawiające postaci związane z muzyką świata starożytnego, epoki późnego średniowiecza i renesansu. Pojawiają się w tych starodrukach sporadycznie wyrazy greckie (drukowane z akcentami i przydechem) i terminy hebrajskie, niepozbawione znaków masoreckich tam, gdzie jest mowa o etymologii

podstawowych pojęć muzycznych. Wertując teksty powyższych starodruków muzycznych, co krok napotyka się różne skróty i abrewiacje. Stąd też lektura tego typu dzieł jest bardziej skomplikowana i wymaga pewnych umiejętności. Sam system skrótów i abrewiacji, o czym warto pamiętać, pojawił się już w klasycznej starożytności, a chęć przyśpieszenia pisania przyczyniła się do powstania tzw. not tyrońskich (ich twórcą był Tyron⁴, wyzwoleniec Cyclerona⁵, a ulepszył je Seneka⁶). Można więc śmiało powiedzieć, że Tyron był wynalazcą pewnego rodzaju systemu stenograficznego. Noty tyrońskie, jako pismo wyrazowe, składały się przede wszystkim z dwóch znaków: głównego (*signum principale*) i posiłkowego (*signum auxiliare*). Znak główny był odpowiednio przekształconą pierwszą literą wyrazu (lub kilku początkowych liter), opierał się zatem na zasadzie suspensji, podobnie jak zwyczajny rzymski system skracania wyrazów. Znaki posiłkowe łączące się ze znakami głównymi, zazwyczaj mniejszych rozmiarów i bardzo prostych kształtów, wskazywały końcówki i tym sposobem oba znaki, główny i posiłkowy, łączyły się w jedną całość. Powyższe noty w niewielkim stopniu oddziaływały na system abrewiacji średniowiecznych, mimo że stosowano je jeszcze u progu XI wieku. Większy wpływ wywarły nań zdecydowanie noty prawnicze (*notae iuris*), pojawiające się w rękopisach prawniczych, mimo surowego zakazu ich stosowania wydanego przez cesarza Teodozjusza II⁷ w roku 438.

Geneza abrewiacji to epigrafika starożytna, gdzie w inskrypcjach wprowadzano różne skrócenia. Drugim źródłem były niewątpliwie najstarsze rękopisy chrześcijańskie, w których skróty stosowano przy imionach boskich (*nomina sacra*), bądź też z szacunku, bądź dla zachowania tajemnicy. W rozwiniętym średniowieczu (XIII–XV wieku.) system abrewiacji został rozbudowany tak dalece, że bez specjalnych studiów porównawczych odczytanie rękopisu było niekiedy bardzo trudne. Należy sobie uświadomić, że czytanie dokumentów średniowiecznych w formie rękopiśmiennej jest bardzo specjalistyczną pracą, która wymaga znajomości skomplikowanego systemu skrótów, dobrego wzroku, biegłości w gramatyce i składni łacińskiej. Sam wynalazek druku w roku 1440 przyśpieszył proces stopniowej rezygnacji ze stosowania skrótów i na pewno ograniczył je do minimum. Stąd też lektura starodruków szesnastowiecznych jest nieco łatwiejsza w porównaniu z tekstami średniowiecznymi.

W przypadku studentów muzykologii, lektura i ćwiczenia w tym zakresie wynikają z ich potrzeb. Na wykładach prowadzonych w trakcie pierwszego roku

⁴ Marcus Tullius Tiro (I w. przed Chr.) wyzwoleniec, przyjaciel Cyclerona oraz jego sekretarz; autor niezachowanej biografii Cyclerona i wydawca niektórych jego mów i listów.

⁵ Marcus Tullius Cicero (106–43 r. przed Chr.), najwybitniejszy mówca, teoretyk wymowy i stylisty.

⁶ Lucius Anneus Seneca (ok. 4 r. przed Chr.– 65 r. po Chr.), autor pism filozoficznych i 9 zachowanych tragedii.

⁷ Flavius Theodosius II (408–450), cesarz wschodniorzymski od 1408 r., syn Arkadiusza, wnuk Teodozjusza I Wielkiego, w roku 438 ogłosił tzw. Codex Theodosianus.

studiów zapoznają się oni nie tylko z teorią muzyki renesansowej i pojawiającymi się tamże wieloma technicznymi terminami łacińskimi, ale także odwiedzają (nie tylko w ramach praktyk) biblioteki publiczne i klasztorne, które gromadzą wiele rękopisów i starodruków związanych z muzyką. Kiedy student widzi po raz pierwszy tekst takiego starodruku, nie potrafi go bezbłędnie odczytać. Ale po wskazaniu przez wykładowcę kilku przykładów typowych skrótów i abrewiacji występujących w starodrukach, student zaczyna mieć coraz więcej satysfakcji, gdy potrafi samodzielnie rozkodować nieznane mu wcześniej znaki i coraz sprawniej czyta wybrany tekst. Wszystko więc toczy się wedle znanej sentencji starożytnej „*exemplis trahimur, verbis docemur*”. Przy lekturze wybranych tekstów muzykologicznych koncentrujemy się najpierw na stronie formalnej, a dopiero później na treściowej. Zapoznujemy zatem studentów z podstawowymi pojęciami związanymi z systemem skrótów, które w epoce renesansu można sprowadzić do trzech wielkich grup:

- a) skrócenia za pomocą suspensji;
- b) skrócenia za pomocą kontrakcji;
- c) skrócenia za pomocą znaku o ściśle określonym znaczeniu.

Suspensja polega na zaznaczeniu tylko początku wyrazu z odcięciem całej jego reszty. Najradzykalniejszą formą suspensji są tzw. sygle, przy których z danego wyrazu zostaje tylko początkowa litera (inicjał) z kropką po niej lub kreską ponad nią np.: *D.* = *dominus* lub *Deus*; *d. g.* = *Dei gratia*; *b. m.* = *bonae memoriae*; *M.* = *magister*; *e* = *est*; *s* = *sunt*.

Specjalne sygle, pochodzące z *notae iuris*, tworzą litery *p* i *q*, a zatem: *p* z kreską ponad oznacza *prae*; *p* z kreską pod brzuszkiem litery czytamy jako *per* lub *par*; *p* z pętelką po lewej stronie litery wskazuje na przyimek *pro*. Z kolei znak *q* z kreską ponad, pełni funkcję zaimka *quae* (*que*); *q* z kreską pod wskazuje na zaimek *qui*; *q* z kreską ukośną pod, oznacza spójnik *quod*; *q* z brzuszkiem po prawej stronie jest równoznaczne ze spójnikiem *quia*.

Kontrakcja to skrócenie wyrazu, w którym ze środka usunięto jedną literę lub więcej liter i tym sposobem wyraz zostaje „ściągnięty”. Abrewiaturę przez ściągnięcie zaznacza się kreską położoną nad skróconym wyrazem lub częścią wyrazu. W przypadku regularnej (tzw. czystej) kontrakcji, pozostawała zwykle pierwsza i ostatnia litera np. *nr* = *noster*; *rdus* = *reverendus*.

Z kolei skrócenia za pomocą znaku o ściśle określonym znaczeniu przeważnie zastępują konkretną literę, sylabę lub zgłoskę, choć niekiedy stosowano je w celu zasygnalizowania suspensji lub kontrakcji. Tak więc pozioma kreska wskazuje na kontrakcję lub zastępuje litery: *m* lub *n* i często umieszczana jest nad samogłoskami: *a*, *e*, *o*, *u*. Znaki przypominające cyfrę 9 lub duże *S* położone na początku wyrazu zastępują złożenia typu *con-*, *com-*, *cun-*, *cum-*.

Trzeba w trakcie lektury pamiętać jeszcze o kilku innych ważnych znakach. Student może spotkać w starodruku ligatury typu *AE* i *AB*, *OE*. Nierzadko pojawia się osobliwa ligatura *et &* zwaną po polsku etką (ang. *ampersand*); dziś wiadać ją często w nazwach różnych firm i spółek, głównie angielskich. Nie należy przypisywać Anglikom jej wprowadzenia do pisma; (nic bardziej mylnego), gdyż

ligatura ta funkcjonuje już od początku IX wieku w rękopisach, a szczególnie upodobali ją sobie drukarze inkunabułów i starodruków. Dość często pojawia się również znak zapisywany jako ϵ *caudata* (dyftong *ae*) występujący w rękopisach już od XII wieku, a potem w starodrukach. Na uwagę zasługuje także drukowana litera ν , w funkcji samogłoskowej i spółgłoskowej⁸. Nic więc dziwnego, że w łacinie średniowiecznej w Polsce, a później i w całej Europie tego czasu używano liter *u* i *v* przemiennie dla oznaczania samogłoski *u* i spółgłoski *v*. Stosowanie różnych skrótów i abrewiacji – o czym należy pamiętać – było spowodowane zarówno w średniowieczu, jak i w epoce renesansu oszczędnością pergaminu, papieru i pieniędzy.

Przy lekturze tego rodzaju tekstów należy zwrócić także uwagę na notacje muzyczne mensuralne, czyli charakterystyczne zapisy kilku nut występujących w epoce średniowiecza. Należą do nich: *nota maxima* (*duplex longa* – odpowiada całej nucie), *longa* (równa się półnucie), *brevis* (odpowiada podwójnej całej nucie), *semibrevis* (równoznaczna ze współczesną całą nutą), a poczynając od roku 1450 pojawiają się nuty mniejszej wartości, którymi są: *nota minima* (odpowiadająca naszej półnucie), *semiminima* (równa naszej ćwierciowej nucie), *fusa* (równa naszej ósemce) i *semifusa* (obecnie równoznaczna szesnastce) (Seeger, t. II, 1966: 219–227).

Chcąc ułatwić studentowi samodzielną lekturę starodruków w przyszłości, wypada polecić mu, obok wspomnianych wyżej pozycji, jeszcze kilka podstawowych książek z tej dziedziny, dostępnych dziś głównie w bibliotekach i antykwariatach (Wierzbowski, 1908; Stiennon, 1973; Winiarczyk, 1995; Cappelli, 1990).

Jeśli przeznaczymy na lekturę starodruków muzycznych od pięciu do sześciu godzin w semestrze, to wykształcimy u studentów zdolność do samodzielnego czytania coraz większej ilości tego rodzaju tekstów. Lektura ta początkowo przysparza nieco trudności, ale z upływem czasu potrzebnego na opanowanie techniki czytania, daje wiele zadowolenia i satysfakcji.

Bibliografia

Źródła muzyczne drukowane

Georgius Libanus Silesius Legnicensis

De musicae laudibus oratio. Cracoviae 1530.

De accentuum ecclesiasticorum exquisita ratione. Cracoviae 1534.

Martinus Cromerus

Musicae elementa. Cracoviae 1532.

De musica figurata liber posterior. Cracoviae 1534.

Sebastianus de Felsztyn

⁸ Więcej informacji i szczegółów o abrewiacjach student znajdzie także w następujących pracach: Semkowicz, 1950; Gieysztor, 1973.

Opusculum musicae compilatum noviter. Cracoviae 1517.

Opusculum utriusque musicae tam choralis quam mensuralis. Cracoviae 1519.

Opusculum musicae noviter congestum. Cracoviae 1525.

Opracowania

Barycz, H. (1971). *Z epoki renesansu, reformacji i baroku*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Bibliotheca Litterarum Medii Aevi Artes-Opera (2017). Warszawa: Instytut Badań Literackich.

Capelli, A. (1990). *Dizionario di abbreviature latine ed italiane*. Milano: Urlico Hoepli Editore S.p.A.

Chybiński, A. (1911). *Teoria mensuralna w polskiej literaturze muzycznej pierwszej połowy XVI wieku*. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, Skład Główny w Księgarni Spółki Wydawniczej Polskiej.

Domański, W. (1975). *Renesansowa teoria solmizacji Sebastiana z Felsztyna oraz problem autorstwa traktatu Modus regulariter accentuandi*. W: *Musica antiqua*, t. IV. Bydgoszcz: Filharmonia Pomorska.

Encyklopedia muzyczna PWM (1987). Kraków: Polskie Wydawnictwo Muzyczne.

Gieysztor, A. (1973). *Zarys dziejów pisma łacińskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Hugo de sancto Victore. (2017). *Didascalicon de studio legendi*. Bibliotheca Litterarum Medii Aevi Artes-Opera. Warszawa: Instytut Badań Literackich.

Kristeller, P.O. (1956). *Studies in Renaissance Thought and Letters*. Roma: Edizioni di Storia Letteratura.

Polski słownik biograficzny (PSB) (1970). Wrocław–Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.

Polski słownik biograficzny (PSB) (1972). Wrocław–Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.

Polski słownik biograficzny (PSB) (1995–1996). Kraków–Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Reiss, J. (1934). *Książki o muzyce od XV do XVI wieku w Bibliotece Jagiellońskiej*. Kraków: Biblioteka Jagiellońska.

Seeger, H. (1966). *Musiklexikon*. Leipzig: Deutscher Verlag fuer Musik.

Semkowicz, W. (1950). *Paleografia łacińska*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.

Stiennon, J. (1973). *Paléographie du Moyen-Age*. Paris: Armand Colin Editeur.

Wierzbowski, T. (1908). *Vademecum, podręcznik do studiów archiwalnych dla historyków i prawników polskich*. Warszawa: Druk Piotra Laskauera i S-ki.

Winiarczyk, M. (1995). *Sigla Latina in libris impressis occurrentia cum signis Graecorum appendice*, zebrał. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Witkowska-Zaremba, E. (1984). Jerzy Liban, *Pisma o muzyce*, wstęp, przekł. i oprac. Kraków: Polskie Wydawnictwo Muzyczne.

Witkowska-Zaremba, E. (1986). *Ars musica w krakowskich traktatach muzycznych XVI wieku*. Kraków: Polskie Wydawnictwo Muzyczne.